

ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ*

Ελένη Μανούκα-Πρελορέντζου¹
Σοφία Τριανταφυλλίδου²

Περίληψη

Η έννοια της ενσυναίσθησης (empathy), όπως περιγράφεται από την πελατοκεντρική προσέγγιση του Carl Rogers και μεταφέρεται στη συμβουλευτική ψυχολογία, αποτελεί μια προοπτική που αφορά άμεσα τον κοινωνικό λειτουργό, καθώς του επιτρέπει να προσεγγίσει αποτελεσματικά τα άτομα με τα οποία εμπλέκεται στο χώρο εργασίας του. Η αποδοχή της διαφορετικότητας και η ικανότητα ακρόασης των άλλων αποτελούν σημαντικές προϋποθέσεις μιας ενσυναίσθητικής προσέγγισης. Ωστόσο, όπως δείχνει η πιλοτική διερεύνηση των πεποιθήσεων των σπουδαστών κοινωνικής εργασίας σχετικά με την έννοια της ενσυναίσθησης, συχνά η έννοια αυτή γίνεται αντιληπτή ως μέρος μιας «ουτοπικής θεωρίας», με αποθαρρυντικές συνέπειες ως προς τη δυνατότητα άσκησης των αντίστοιχων δεξιοτήτων. Στην παρούσα εργασία επισημαίνεται τόσο η σημασία, όσο και ο εφικτός χαρακτήρας της ενσυναίσθησης, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και της εργασίας των κοινωνικών λειτουργών.

Λέξεις κλειδιά: ενσυναίσθηση, οπτική γωνία του άλλου, Προγράμματα Βελτίωσης Σχέσεων, πεποιθήσεις των εκπαιδευόμενων κοινωνικών λειτουργών.

Εισαγωγή

Η έννοια της ενσυναίσθησης

Σε θεωρητικό επίπεδο, οι στόχοι τους οποίους καλείται να υλοποιήσει ο κοινωνικός λειτουργός, μπορούν να καθοριστούν ως «πρόληψη και θεραπεία κοινωνικών προβλημάτων», καθώς και «βελτίωση του κοινωνικού επιπέδου και της κοινωνικής λειτουργικότητας», μέσα από την πραγματοποίηση

* Η παρούσα εργασία αποτελεί το βασικό σκεπτικό των συγγραφέων στο οποίο βασίστηκαν οι δραστηριότητες του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας της ΣΕΥΠ του ΤΕΙ Αθήνας, κατά τα έτη 2001-2003. Ευχαριστίες οφείλονται στους σπουδαστές του Εργαστηρίου, που συμμετείχαν στην παρούσα προσπάθεια, καταθέτοντας τις δικές τους απόψεις.

1. Η **Ε. Μανούκα - Πρελορέντζου** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας στην ΣΕΥΠ του ΤΕΙ Αθήνας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.
2. Η **Δρ. Σ. Τριανταφυλλίδου** είναι διδάκτωρ Κοινωνικής - Κλινικής Ψυχολογίας, Επιστημονική και Εργαστηριακή Συνεργάτης της ΣΕΥΠ του ΤΕΙ Αθήνας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.

θεσμικών αλλαγών (ΠΔ 50, άρθρο 1). Η συγκεκριμενοποίηση αυτών των στόχων και η μεταφορά τους στην πράξη, εναπόκειται τόσο στην πολιτική των συγκεκριμένων φορέων για λογαριασμό των οποίων θα εργαστούν οι κοινωνικοί λειτουργοί, όσο και στο δυναμικό το οποίο οι ίδιοι φέρουν.

Σ' αυτό το πλαίσιο, ο εντοπισμός του ορθού μέτρου μεταξύ παρεμβατικότητας και ελευθερίας των Άλλων, φαίνεται να αποτελεί έναν διαρκή προβληματισμό στην κοινωνική εργασία. «Δε φτιάχνουμε τον κόσμο. Στεκόμαστε δίπλα του μέχρι να βρει τον εαυτό του», γράφει η Πανουσοπούλου, ήδη το 1983, συνοψίζοντας εύστοχα μια βασική αρχή της ενσυναισθητικής προσέγγισης, την άνευ όρων αποδοχή της διαφορετικότητας των άλλων προσώπων. Η ενσυναίσθηση (*empathy*) αποτελεί μια εξίσου γνωστική, όσο και συναισθηματική διαδικασία και ταυτόχρονα έναν μηχανισμό επίλυσης προβλημάτων (Simon & Hayes, 1976) που δίνει μια απάντηση στην αντίθεση παρεμβατικότητας - ελευθερίας. Ο όρος αναφέρεται στην επίγνωση και συμμετοχή στην εσωτερική κατάσταση του άλλου προσώπου. Δεν περιορίζεται σε μια συναισθηματική εμπειρία. Αφορά στην επιστροφή όλων των νοητικών δυνατοτήτων του ατόμου, με σκοπό να βιώσει τον κόσμο από την οπτική γωνία του άλλου (Basch, 1983).

Συχνά η ενσυναίσθηση περιγράφεται απλουστευτικά, ως «θερμή και φιλική προσέγγιση» του πελάτη από τον ειδικό, ή ως «καλοσυνάτη διάθεση» προς τους άλλους (Cotton, 1992, Mercola, 2001). Σε αυτές τις περιγραφές, υπάρχει ο κίνδυνος οι όροι «θερμός και φιλικός» να αποπροσανατολίσουν την προσοχή σε μια καθαρά συναισθηματική άποψη, που υπονοεί ότι ο ειδικός που διαθέτει ενσυναίσθηση δε χρειάζεται να κάνει τίποτε περισσότερο παρά να είναι απλά «ευχάριστος» και «καλοσυνάτος». Κατά πολλές οργανώσεις και συνδέσμους ειδικών στο χώρο της κοινωνικής εργασίας (βλ. Social Work Image Campaign, 2002), είναι απαραίτητο να τοποθετηθεί η ενσυναίσθηση στη σωστή της βάση, δηλαδή, να αναγνωριστεί η ουσιαστική επιστημονική (θεωρητική και πρακτική) δραστηριότητα την οποία απαιτεί. Ειδικότερα στο έργο του κοινωνικού λειτουργού, πρόκειται για μια αναγνώριση που δεν αποτελεί θέμα *status* και εξουσίας, αλλά ζήτημα διαμόρφωσης ουσιαστικών σχέσεων με τα άτομα τα οποία καλείται να υποστηρίξει.

Η έννοια της ενσυναίσθησης, της ικανότητας ανάληψης της οπτικής γωνίας του άλλου προσώπου, αναπτύσσεται στα πλαίσια της Ροτσεριανής ψυχολογίας, με τη στροφή του ενδιαφέροντος στον υποκειμενικό τρόπο με τον οποίον τα άτομα προσλαμβάνουν τις εμπειρίες τους. Κατά τον Rogers, η συμβουλευτική και θεραπευτική πράξη απαιτεί την άνευ όρων αποδοχή των σκέψεων και συναισθημάτων που εκφράζονται από το ίδιο το άτομο που τα βιώνει (Ποταμιάνος, 1999). Πρόκειται για μια μορφή κατανόησης που προϋποθέτει, περισσότερο από μια τυπική ακρόαση, την ενεργητική προσπάθεια σύλληψης και την έκφραση αυθεντικής κατανόησης προς όσα επιχειρεί να εκφράσει η οντότητα που βρίσκεται απέναντι στον ειδικό (Davies & Adams, 1999), χωρίς τις παρωπίδες των αξιολογικών μας κρίσεων, που μπορούν να διαστρεβλώσουν την κατανόηση.

Η ενσυναίσθηση δεν αφορά σε μια ιδιότητα την οποία κατέχουν αναπτυγμένα τα άτομα με τη γέννησή τους, αλλά σε μια εκλεπτυσμένη μορφή αντίληψης, σκέψης και επίλυσης προβλημάτων που χρειάζεται να καλλιεργηθεί συνειδητά. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα Προγράμματα Βελτίωσης Σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη βάση της ενσυναισθητικής προσέγγισης (βλ. Guernsey, 1996), επιδιώκουν την καλλιέργεια της αποτελεσματικής επικοινωνίας με σταδιακή ευαισθητοποίηση προς τις σκέψεις και τα συναισθήματα του άλλου, μέσω ποικίλων τεχνικών. Στα αρχικά στάδια αυτών των Προγραμμάτων, απαιτείται αρκετή προσοχή, τόσο στον τρόπο έκφρασης των σκέψεων και συναισθημάτων, όσο και στον τρόπο ακρόασής τους, ώστε να προωθηθεί ο αμοιβαίος σεβασμός μεταξύ ομιλητή - ακροατή (Guernsey, ό.π.). Με αυτό το σκεπτικό, τα συγκεκριμένα

Προγράμματα αμφισβητούν την έννοια του «απόλυτου αυθορμητισμού», μιας κοινωνικής αξίας του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και προτείνουν ότι η ενσυναίσθηση δεν ταυτίζεται με την «αυθόρμητη καλοσύνη», αλλά χρειάζεται να καλλιεργηθεί μέσα από αρκετή άσκηση.

Στην επαγγελματική τους πράξη, οι κοινωνικοί λειτουργοί βρίσκονται καθημερινά μπροστά σε έναν κόσμο υποκειμενικών εμπειριών, ερμηνειών και συναισθημάτων, το βιωματικό υπόβαθρο που φέρει ο κάθε «εξυπηρετούμενος» στη σχέση του μαζί τους. Όσο περισσότερο είναι σε θέση να ακούσουν και να κατανοήσουν αυτό το υπόβαθρο, τόσο αποτελεσματικότερη θα είναι η επικοινωνία τους με τα άτομα με τα οποία καλούνται να εργαστούν και τόσο αποδοτικότερη η ίδια η εργασία τους. Οι δεξιότητες των εκπαιδευόμενων κοινωνικών λειτουργών για επίλυση προβλημάτων θα πρέπει να έχουν ως αφετηρία την ουσιαστική αναγνώριση της *ελευθερίας επιλογών* του άλλου ατόμου και την προσπάθεια εντοπισμού της *οπτικής γωνίας* του άλλου. Η ορθή παρέμβαση προϋποθέτει το ενεργητικό ενδιαφέρον και την κατανόηση του πώς εκλαμβάνουν οι άλλοι την κατάστασή τους.

Ενσυναίσθηση και Κοινωνική Εργασία

Οι περισσότεροι επαγγελματίες στην κοινωνική εργασία έχουν βαθιά ριζωμένη την αίσθηση ευθύνης, η οποία θα διαμορφώσει τις μετέπειτα αλληλεπιδράσεις τους με τα άτομα με τα οποία θα έλθουν σε επαφή. Αυτό το χαρακτηριστικό αποτελεί μια ιδιαίτερα θετική ποιότητα. Ωστόσο, το πρόβλημα εντοπίζεται στο κριτήριο με το οποίο οι κοινωνικοί λειτουργοί θα κρίνουν την αποτελεσματικότητά τους: Ανάλογα με το εάν επέτυχαν ή όχι μια αλλαγή στη ζωή αυτών των ατόμων. Κάτω από αυτό το πρίσμα, όταν ο κοινωνικός λειτουργός που έχει εκπαιδευθεί με την προοπτική του να «παρέμβει κατευθυντικά» δεν έχει τη δυνατότητα να ελέγξει στον κατάλληλο βαθμό τη συμπεριφορά των ατόμων ή να κινήσει τις απαραίτητες θεσμικές αλλαγές προκειμένου να προσεγγίσει άμεσα το στόχο του, είναι πιθανό να νιώσει δυσαρεστημένος από τα αποτελέσματα της εργασίας του, ή ανασφαλής μπροστά στις αποφάσεις που καλείται να λάβει (Palmer, 2001, Τριανταφυλλίδου, 2002).

Αντίθετα, η ενσυναίσθητική προοπτική βασίζεται στη μη - κατευθυντική προσέγγιση στη θεραπεία που θέτει ως σκοπό της παρέμβασης «την προσωπική ενδυνάμωση των δεκτών της, ώστε να αποκτήσουν περισσότερη δύναμη ελέγχου της ζωής τους, αυξάνοντας τον αριθμό των πιθανών επιλογών τους» (Snook & Skinner, 2000). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η συμβουλευτική θα πρέπει να απομακρυνθεί από την έννοια της «συμμόρφωσης» και να προσεγγιστεί ως συνεργασία μεταξύ ισότιμων ατόμων (Guetney, ό.π.), με σκοπό τη λήψη αποφάσεων μετά από ενημέρωση σχετικά με την αυτοδιαχείριση της ζωής τους. Σ' αυτή τη βάση, κύρια ευθύνη του κοινωνικού λειτουργού είναι να βοηθήσει τα άτομα να επανεξετάσουν τις συνθήκες που βιώνουν, τα συναισθήματα και τις δράσεις τους, προκειμένου οι αποφάσεις σχετικά με τους στόχους και τις συμπεριφορικές αλλαγές τους να βασίζονται στην επιθυμία τους για αλλαγή και όχι στην αποκλειστική επιλογή του ίδιου του κοινωνικού λειτουργού. Συνειδητοποιώντας το μέτρο και τα όρια της ευθύνης των δύο πλευρών, την ορθή σύνθεση «ακτιβισμού» και αποδοχής των άλλων, η παρέμβαση του κοινωνικού λειτουργού γίνεται κατανοητή ως σχέση αμοιβαιότητας, μέσα στα πλαίσια της οποίας τα άτομα θα μπορέσουν να πραγματοποιήσουν επωφελείς αλλαγές στον τρόπο ζωής τους.

Σύμφωνα με τις αρχές της ενσυναίσθητικής προσέγγισης (Guetney, ό.π.), ο συμβουλευτικός ρόλος του κοινωνικού λειτουργού θα πρέπει να αποσκοπεί στην ανάπτυξη του ατόμου ή της μικρής ομάδας, κάνοντας το άτομο - μέλος της να αισθανθεί ότι το σέβονται και ότι είναι σημαντικό, ότι έχει το δικαίωμα να ακούγεται και να έχει την προσοχή των άλλων. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για

μια εκπαιδευτική λειτουργία, στην οποία οι επαγγελματίες στο χώρο της υγείας και της πρόνοιας θα συνεργαστούν σε δράσεις που θα βοηθήσουν τα άτομα να αλλάξουν τη ροή της ζωής τους, αξιοποιώντας τις «δυνάμει» ικανότητές τους.

Οπωσδήποτε, συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού εμφανίζουν χαρακτηριστικά τα οποία δεν επιτρέπουν τη «συνεργατική» μορφή παρέμβασης (βλ. Healy, 2000), είτε λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους (άτομα με ποικίλες εσωτερικές αντιφάσεις και προβλήματα, ή με περιορισμένες ευκαιρίες συμμετοχής στη ζωή της κοινότητας), είτε λόγω της ίδιας της λειτουργίας του γραφειοκρατικού μηχανισμού (Powell, 1998). Εξάλλου, η διεθνής τρέχουσα αλλαγή των ιδεών περί κράτους προνοίας προς το μικρότερο βαθμό προστατευτικότητας και τη μικρότερη χρηματοδότηση των προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής (βλ. Anderson & Ricci, 1995, Κασσιμάτη, 1998), ενέχει τον κίνδυνο η πολλά υποσχόμενη θεωρία να μετατραπεί κατά την εφαρμογή της σε εγκατάλειψη των πλέον ευάλωτων ατόμων, με το σκεπτικό ότι «οι ίδιοι δεν ήθελαν ή δεν επιδίωξαν αρκετά την αλλαγή». Αλλά η απάθεια και η παραίτηση είναι ουσιαστικά χαρακτηριστικά των ατόμων που δίνουν ένα πλαίσιο κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. Μουσουρού, 1998). Προκειμένου να δραστηριοποιηθούν τέτοιες ομάδες πληθυσμού, θα πρέπει να συντελεστεί μια ευρύτερη διαδικασία ατομικής και θεσμικής αλλαγής, μέσω καλοσχεδιασμένων, σταδιακών δράσεων (Palmer, 2001). Οι κοινωνικοί λειτουργοί βρίσκονται σε μια κομβική θέση από την οποία μπορούν να εργαστούν στο σχεδιασμό παρόμοιων δράσεων, να ευαισθητοποιήσουν και να υποστηρίξουν τα άτομα κατά τη διάρκεια μιας διαδικασίας αλλαγής, αλλά και το σπουδαιότερο, να συντελέσουν στο να επικυρωθεί και να ακουστεί ο λόγος αυτών των ομάδων στον ευρύτερο κοινωνικό κόσμο στον οποίο οι ίδιοι δεν θα έβρισκαν τις προσβάσεις ή το κουράγιο να απευθυνθούν (Ρήγα, 1997).

Πεποιθήσεις των Σπουδαστών Κοινωνικής Εργασίας για την Ενσυναίσθηση

Οι πεποιθήσεις των ιδίων των σπουδαστών κοινωνικής εργασίας για την ενσυναίσθηση, που λαμβάνονται υπόψη στην παρούσα εργασία, συλλέχθηκαν μέσω ερωτηματολογίου ανοικτών ερωτήσεων, που χορηγήθηκε σε 70 σπουδαστές του Γ' και Δ' εξαμήνου σπουδών, στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Αθήνας, οι οποίοι συμμετείχαν στα Εργαστήρια Κοινωνικής και Κλινικής Ψυχολογίας, κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2002-2003. Οι ερωτήσεις αφορούσαν στο πώς κατανοούσαν και εκτιμούσαν οι ίδιοι την έννοια της «ενσυναίσθησης» («Τι σημαίνει για εσάς ο όρος “ενσυναίσθηση”; Πιστεύετε ότι είναι μια εφικτή ιδιότητα;») και ποιες ήταν οι σημαντικότερες δυσκολίες που αντιλαμβάνονταν, στην προσπάθεια καλλιέργειας αυτής της ιδιότητας («Ποια πιστεύετε ότι είναι τα βασικά προβλήματα που θα αντιμετωπίζατε εάν προσπαθούσατε να αναπτύξετε την ενσυναίσθηση;»). Οι σπουδαστές διέθεταν ήδη μια θεωρητική βάση για την έννοια της ενσυναίσθησης (από την παρακολούθηση του μαθήματος Κλινική Ψυχολογία, του προηγούμενου εξαμήνου) και είχαν μόλις ολοκληρώσει πέντε εργαστηριακές συναντήσεις που εστιάζονταν στο ζήτημα της ενσυναίσθησης.

Οι συμμετέχοντες ήταν 4 άνδρες και 66 γυναίκες, με ηλικίες 20-25 ετών. Πρόκειται για ένα δείγμα που συμπεριλαμβάνει μια πλειονότητα γυναικών, καθώς το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, πιθανώς λόγω της «προστατευτικής - τροφοδοτικής» εικόνας (Barnes & Bancroft, 1995) που έχει συνδεθεί με την ιδιότητα του κοινωνικού λειτουργού, δηλώνεται στα μηχανογραφικά δελτία των πανελλήνιων εξετάσεων κυρίως από το γυναικείο φύλο.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτής της πρώτης προσέγγισης του ζητήματος, για την πλειοψηφία των σπουδαστών (68 στους 70 σπουδαστές), η ενσυναίσθηση αποτελεί μια ιδιότητα «απολύτως χρή-

σημη και σημαντική». Ωστόσο, όπως δείχνει ο Πίνακας 1, μόνον τέσσερις σπουδαστές πιστεύουν ότι η ενσυναίσθηση είναι όχι απλώς «χρήσιμη» αλλά και «εφικτή» προοπτική και δηλώνουν ότι είναι διατεθειμένοι να προσπαθήσουν να καλλιεργήσουν αυτήν την ιδιότητα (*«Προσπαθώ να ανταποκρίνομαι στις αξίες μου, μου αρέσει να αγωνίζομαι γι' αυτές, να βλέπω πιο ανθρώπινες εικόνες γύρω μου...»*). Αντιθέτως, στην ευρεία πλειοψηφία τους οι συμμετέχοντες (64 άτομα), αν και αναφέρουν ότι η ενσυναίσθηση είναι μια «απολύτως χρήσιμη ιδιότητα», διατηρούν αμφιβολίες σχετικά με την πρακτική της διάσταση, δηλώνοντας πως, παρά τη σπουδαιότητά της, δεν τη θεωρούν εφικτό ή ρεαλιστικό στόχο. Γι' αυτούς τους σπουδαστές, η προσπάθεια καλλιέργειας της ενσυναίσθησης αποτελεί μια «ιδιαίτερα δύσκολη» έως και «ουτοπική» προοπτική. Χαρακτηριστικά, ένας συμμετέχων εξέφρασε την άποψη ότι πρόκειται για *«μια εξαιρετικά αφηρημένη έννοια, μια ιδανική διαδικασία»*, χωρίς αντίκρουσμα στην πράξη, αφού *«αγνοεί τον κόσμο από συγκρούσεις και συσχετίσεις που αντιμετωπίζουμε καθημερινά»*. Τέλος, δύο συμμετέχοντες υποστήριξαν ότι διαφωνούν με την ιδέα της ενσυναίσθησης και δεν την θεωρούν *«ούτε χρήσιμη, ούτε εφικτή»*, απολογώντας ότι *«σκοπός του κοινωνικού λειτουργού είναι να κρίνει τον θεραπευόμενο και να του επισημαίνει τα λάθη του»*, ώστε δεν θα ήταν χρήσιμο *«το να τον αποδέχεται»*, ή ότι η ενσυναίσθηση *«δε μπορεί και δεν πρέπει να εφαρμοστεί απόλυτα, διότι δεν βοηθάει»*, καθώς στερεί την κριτική ικανότητα από το άτομο.

Ανάμεσα στους 68 συμμετέχοντες που θεωρούν την ενσυναίσθηση χρήσιμη ικανότητα, ανεξαρτήτως του εφικτού ή ανέφικτου χαρακτήρα που της αποδίδουν, οι 41 συμμετέχοντες προτείνουν ως βασική της χρησιμότητα, *«τον εντοπισμό τρόπων για την καλύτερη προσέγγιση των εξυπηρετούμενων»* (Πίνακας 2). Για 11 συμμετέχοντες, η βασική χρησιμότητα της ενσυναίσθησης έγκειται στη *«διευκόλυνση της καθημερινής ζωής»*, καθώς, κατά την άποψή τους, οι σχετικές δεξιότητες θα έχουν θετικό αντίκτυπο στο χειρισμό όλων των προβλημάτων της καθημερινότητας, στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, εκτός του επαγγελματικού (*«πρόκειται για μια ιδιότητα που δεν αφορά τόσο τον επαγγελματία, όσο τον άνθρωπο»*). Τέλος, αρκετοί συμμετέχοντες (9 συμ.), συνδέουν την ενσυναίσθηση με τη διεύρυνση του εαυτού και των βιωμάτων τους (*«η ενσυναίσθηση μου επιτρέπει να βιώνω τα πάντα γύρω μου χωρίς άρνηση»*), ή θεωρούν ότι η σημαντικότερη προσφορά της ενσυναίσθησης, είναι η *«μείωση των συγκρούσεων»* στις καθημερινές σχέσεις με τους άλλους και η *«επιτυχής επικοινωνία»* γενικότερα (7 συμ.).

Τα βασικά εμπόδια που αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι σπουδαστές στην ανάπτυξη ενσυναίσθησης, μέσω της μελέτης και της προσωπικής τους εμπειρίας, παρατίθενται στον Πίνακα 3. Όπως δείχνει ο Πίνακας, οι περισσότεροι σπουδαστές (26 συμ.), αναφέρονται στη δυσκολία να πλησιάσουν με ενσυναίσθηση άτομα με τις πράξεις ή τις ιδέες των οποίων δε συμφωνούν, ή τις κρίνουν αντίθετες με τις ηθικές αρχές τους, εγκληματικές, ή και απλώς ενοχλητικές (*«Είναι δύσκολο να αποδεχθώ πράγματα τα οποία ανέκαθεν τα θεωρούσα απαράδεκτα»*, *«Δεν μπορώ να αποδεχθώ τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα ενός ανθρώπου και κυρίως όταν αυτά μου ξυπνούν αρνητικές δικές μου εμπειρίες»*, *«Δε θα μπορούσα να εκφράσω αποδοχή σε κάθε περίπτωση... Δε θα μπορούσα να αποδεχθώ την πράξη ενός κρατούμενου που βίασε ένα ανήλικο κορίτσι...»*, *«Είναι δύσκολο να έχω αποδοχή, όταν με ενοχλεί κάτι στη συμπεριφορά του άλλου, ή όταν κάτι είναι αντίθετο με τις αρχές μου»*). Σε ορισμένες περιπτώσεις, προσωπικές εμπειρίες όπως η εμπλοκή σε προβλήματα άλλων ανθρώπων με αρνητικό αποτέλεσμα για τον εαυτό, είναι ιδιαίτερα αποθαρρυντικές ως προς την προοπτική της ενσυναίσθησης (*«Αποφάσισα να μην μπαίνω κι εγώ στα προβλήματα του άλλου, γιατί βρήσκω κι εγώ το μετέλω μου...»*).

Για 13 συμμετέχοντες, το βασικό εμπόδιο στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης είναι οι δυσκολίες στην κατανόηση και αποδοχή του ίδιου του εαυτού («Δε μπορείς ποτέ να έχεις μια ολοκληρωμένη κατανόηση του εαυτού σου»), ενώ 11 σπουδαστές αναφέρουν ως σημαντικό εμπόδιο το συναφή φόβο «ταύτισης» με τον άλλον και απώλειας του εαυτού και του επαγγελματικού τους ρόλου: «Η ταύτιση είναι επικίνδυνη», «Δεν μπορώ να καταλάβω πώς μπορεί να εμπλέκεται κάποιος σε μια τέτοιου είδους σχέση και να μη νιώθει ότι αφήνει κομμάτια του εαυτού του, ότι δεν αλλοιώνεται», «Πρέπει να μείνεις αλώβητος, ο εαυτός σου», «να μην εμπλακείς», «να μη χάσεις το ρόλο σου», «να μην αισθανθείς απόρριψη». Χαρακτηριστικά, μία σπουδάστρια εξέφρασε την άποψη ότι ίσως θα έπρεπε να «περιορίσει το βαθμό ενσυναίσθησης» που εκδηλώνει, διότι, κατά την άποψή της, η προσέγγιση του άλλου σε βάθος συχνά οδηγεί σε απώλεια των αμυνών και, τελικά, σε απώλεια του εαυτού και σε μειωμένη λειτουργικότητα: «Πλησιάζω τον άλλο σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην προφυλάσσομαι... δε χρησιμοποιώ ασπίδες, αφήνομαι ελεύθερη και ανοικτή και τελικά... δεν μπορώ να κατευθύνω τον εξυπηρετούμενο, γιατί χάνω την έννοια του εαυτού μου...».

Ως άλλα εμπόδια στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης αναφέρονται η έλλειψη πρακτικής εξάσκησης (9 συμ.), ο φόβος υπερβολικής συναισθηματικής εμπλοκής (5 συμ.), οι πραγματικές δυσκολίες κατανόησης του άλλου προσώπου (4 συμ.), η έλλειψη χρόνου για τον απαραίτητο στοχασμό (4 συμ.) και οι κοινωνικοί περιορισμοί (4 συμ.). Σημαντική είναι επίσης η δικαιολόγηση της έλλειψης ενσυναίσθησης ως ένα αυτονόητο χαρακτηριστικό της «ανθρώπινης φύσης» (4 συμ.): «δεν είμαστε θεοί, αλλά άνθρωποι με ευαισθησίες και αδυναμίες», «είναι δύσκολο, γιατί είσαι άνθρωπος», «είναι ανθρώπινο να μην έχουμε αποδοχή για κάποια πράγματα». Σ' αυτό το πλαίσιο, η «επικριτική συμπεριφορά προς τους άλλους», αν και θεωρείται ως μειονέκτημα, ωστόσο δικαιολογείται ως αναπόφευκτο κομμάτι της «ανθρώπινης φύσης» («Είναι δύσκολο να αναλύουμε συνεχώς τη στάση μας, σκεφτόμενοι το κάθε τι»).

Πίνακας 1

Αξιολόγηση της ενσυναίσθησης από τους σπουδαστές κοινωνικής εργασίας
ως προς τη χρησιμότητα και τη δυνατότητα επίτευξής της

1. ΧΡΗΣΙΜΗ ΑΛΛΑ ΑΝΕΦΙΚΤΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ	64
2. ΧΡΗΣΙΜΗ ΚΑΙ ΕΦΙΚΤΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ	4
3. ΟΥΤΕ ΧΡΗΣΙΜΗ, ΟΥΤΕ ΕΦΙΚΤΗ	2
ΣΥΝΟΛΟ	70

Πίνακας 2

Χρησιμότητα της ενσυναίσθησης κατά τους σπουδαστές κοινωνικής εργασίας

1. ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΟΥΜΕΝΩΝ	41
2. ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ	11
3. ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ - ΤΟΥ ΒΙΩΜΑΤΟΣ	9
4. ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ - ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	7
ΣΥΝΟΛΟ	68

Πίνακας 3		
<i>Βασικά εμπόδια στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, όπως αναφέρθηκαν από τους σπουδαστές κοινωνικής εργασίας (N = 70)</i>		
ΕΜΠΟΔΙΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΘΗΚΑΝ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΛΟΓΟΥ	ΑΡ. ΣΠΟΥ- ΔΑΣΤΩΝ
1. ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΑΠΟΔΟΧΗΣ	«Δύσκολο να αποδεχτείς πράγματα απαράδεκτα»	25
2. ΕΛΛΕΙΨΗ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ	«Δύσκολο, γιατί δεν κατανοούμε οι ίδιοι τον εαυτό μας»	13
3. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	«Η ταύτιση είναι επικίνδυνη»	11
4. ΕΛΛΕΙΨΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΕΞΑΣΚΗΣΗΣ	«Χρειάζεται πρακτική εφαρμογή και προσπάθεια»	9
5. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	«Με παρασύρουν τα συναισθήματά μου/τα συναισθήματα του άλλου»	5
6. ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ	«Δύσκολο να κατανοήσεις τις συμπεριφορές- αντιλήψεις του άλλου»	4
7. ΕΛΛΕΙΨΗ ΧΡΟΝΟΥ	«Δεν υπάρχει πάντα χρόνος για να συνειδητοποιήσεις»	4
8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ	«Θα μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο σε μια ιδανική κοινωνία»	4
9. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ «ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΦΥΣΗΣ»	«Δύσκολο, γιατί είσαι άνθρωπος»	4
10. ΑΝΤΙΘΕΤΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ	«Αποφάσισα να μην μπαίνω στα προβλήματα του άλλου, γιατί βρίσκω κι εγώ το μπελά μου»	2

Συζήτηση και Προτάσεις

Αν και στο σύνολό τους οι σπουδαστές κοινωνικής εργασίας που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα, αναγνωρίζουν θεωρητικά το ρόλο της ενσυναίσθησης στο επαγγελματικό έργο του κοινωνικού λειτουργού, αλλά και στην καθημερινή επικοινωνία και στην προσωπική ανάπτυξη, από την άλλη πλευρά, όταν ο λόγος έρχεται στην πράξη, τείνουν να απορρίπτουν την ενσυναίσθηση, ως «ουτοπία». Αυτή η διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης είναι ιδιαίτερα εμφανής στο στάδιο των σπουδών όπου οι εκπαιδευόμενοι αρχίζουν να έρχονται σε επαφή με την επαγγελματική πραγματικότητα της κοινωνικής εργασίας και τα προβλήματα που θέτει πλέον η πράξη. Οι βασικές δυσκολίες που αναφέρουν οι ίδιοι οι σπουδαστές στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης (δυσκολία αποδοχής των άλλων, έλλειψη

αυτογνωσίας και φόβος «απώλειας του εαυτού»), σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τα στενά πλαίσια του παραδοσιακού προτύπου που θέλει τον κοινωνικό λειτουργό αποστασιοποιημένο από το έργο του και με αυστηρά περιχαρακωμένη ταυτότητα και ρόλο. Μπροστά στα καθημερινά πρακτικά προβλήματα, οι σταθεροί κανόνες, οι προκατασκευασμένοι ρόλοι και οι έτοιμες λύσεις παρέχουν μια ψευδαισθησιακή ασφάλεια. Ωστόσο, αυτή η επιφανειακή σταθερότητα είναι μη λειτουργική, από τη στιγμή που παρεμποδίζει το ουσιαστικό βίωμα, την εις βάθος προσέγγιση του άλλου προσώπου και, κατ' επέκταση, τη διάκριση των μεμονωμένων περιπτώσεων και την ευελιξία της προσέγγισης. Όπως όμως επισημαίνει η Read (2002), το πρότυπο του ειδικού που νιώθει πως «οφείλει» να έχει έτοιμες απαντήσεις για όλα, δεν είναι παρά η «παγίδα του ειδικού», μια στάση η οποία στην πραγματικότητα αυξάνει την ανασφάλεια και περιορίζει τη δημιουργικότητα.

Η ενσυναισθητική εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει μια επαρκέστερη αντίληψη και αντιμετώπιση τόσο του εαυτού, όσο και των ατόμων που χρειάζονται υποστήριξη, «απεγκλωβίζοντας» από τα στενά πλαίσια του τυπικού αυτού ρόλου. Πιο συγκεκριμένα (βλ. Σχήμα Ι), η συνεργατική εκπαίδευση σε μικρές ομάδες ενδείκνυται για την καλλιέργεια δεξιοτήτων ενσυναίσθησης, καθώς ευνοεί την ενεργητική ακρόαση των άλλων μελών της ομάδας και την εκτίμηση των θετικών στοιχείων που εισάγει κάθε συμμετέχων σε μια ομάδα (Cotton, 2002). Στα πλαίσια μιας εργαστηριακής συνάντησης αυτού του τύπου, ο ενσυναισθητικός ακροατής θα πρέπει να αποφεύγει να διακόπτει και να ακολουθεί τη ροή του λόγου του άλλου, να αποφεύγει να δηλώνει τις προσωπικές του απόψεις για όσο διάστημα ο άλλος εκθέτει τις δικές του και να μην ερμηνεύει, ή να μην κρίνει για λογαριασμό του άλλου, πριν την ολοκλήρωση της επικοινωνίας. Αντίστοιχα, ο ενσυναισθητικός ομιλητής θα πρέπει να ασκηθεί συνειδητά στο να αποδέχεται την υποκειμενικότητα των απόψεών του, να εκφράζει το συναίσθημά του, να συνειδητοποιεί τα θετικά στοιχεία που σχετίζονται με το πρόβλημα στο οποίο αναφέρεται εξίσου με τα αρνητικά, να είναι συγκεκριμένος στις δηλώσεις του και να έχει συνείδηση του διαπροσωπικού μηνύματος που θέλει να μεταβιβάσει (Guernsey, 1996).

Το δεύτερο σημαντικό σημείο μιας ενσυναισθητικής εκπαίδευσης αφορά στην αναγνώριση των συναισθηματικών καταστάσεων του Εαυτού και των Άλλων και τη συζήτηση σχετικά με συναισθηματικά ζητήματα, που θεωρούνται συνήθως ως το δυσκολότερο κομμάτι ενός έργου για τους επαγγελματίες οι οποίοι έχουν διαπαιδαγωγηθεί με την πεποίθηση ότι μια τέτοια συζήτηση μπορεί ν' ανοίξει «το κουτί της Πανδώρας» (Anderson et al., 2000). Εν τούτοις, ο λόγος σχετικά με τα συναισθήματα και η διαλεύκανση των πιθανών εσωτερικών εντάσεων σε ένα ασφαλές και μη επικριτικό περιβάλλον, είναι μια εμπειρία που συνήθως βιώνεται ως επωφελής από τους συμμετέχοντες. Οι συχνά επώδυνες καταστάσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι κοινωνικοί λειτουργοί, όπως η ασθένεια, ο θάνατος, οι ευάλωτες ψυχολογικές καταστάσεις, ενδέχεται να κινήσουν άγχη και βαθιά ριζωμένες επιθυμίες ή φόβους τους (βλ. Ρήγα, 1997, Μαγριπλής, 2001). Χαρακτηριστικές είναι οι άμυνες που εγείρουν οι εμπλεκόμενοι σε τέτοιες καταστάσεις, όπως η νύστα, η αίσθηση ζάλης, η καταφυγή στο χιούμορ κ.ά. (Ρήγα, 1997). Η διατήρηση μιας εσωτερικής ισορροπίας απαιτεί την αποδοχή αυτών των φόβων και συναισθημάτων και τη δυνατότητα έκφρασής τους, οπωσδήποτε δε, όχι τη συγκάλυψη των προσωπικών αμφιθυμιών και των συχνά αλληλοαντικρουόμενων συναισθημάτων. Η αποδοχή και κατανόηση αυτών των εσωτερικών καταστάσεων είναι σύμφυτη και με την κατανόηση της αμφιθυμικής στάσης των άλλων απέναντι στην αλλαγή, κυρίως όταν αυτή είναι επώδυνη και σηματοδοτεί την εγκατάλειψη πολλών στοιχείων της παρελθοντικής ζωής (Miller & Rollnick, 1991). Όπως επισημαίνει ο Glover (1998, p. 2), «αν ένας κοινωνικός λειτουργός μπορεί να αναστοχαστεί τις εμπειρίες του,

μπορεί να αντέξει την αμφιβολία και την αβεβαιότητα των δικών του εμπειριών και να νιώσει άνετα με τη διερεύνηση και την ανακάλυψη του εαυτού του, τότε είναι πιθανότερο ότι θα διαθέτει και ενσυναίσθηση προς τον πελάτη».

Η εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών είναι «δύσκολη», όσο κι εκείνη των ψυχολόγων, από την άποψη ότι οι εκπαιδευόμενοι θα πρέπει να ενσωματώσουν τη γνώση με τέτοιο τρόπο ώστε να μείνουν ανοικτοί στον «κύκλο της εμπειρίας» (Kelly, 1980), διαμορφώνοντας τις θεωρίες και προβλέψεις τους για κάθε περιστατικό και, στη συνέχεια, προχωρώντας στην ενεργητική συνάντηση με το γεγονός, που θα επικυρώσει ή θα αναιρέσει την αρχική τους πρόβλεψη, αναθεωρώντας και αναπροσαρμόζοντας δημιουργικά τη θεωρία τους, ανάλογα με τα νέα δεδομένα. Αυτό απαιτεί κάποιο βαθμό εμπλοκής των εκπαιδευόμενων κοινωνικών λειτουργών σε ερευνητικές δραστηριότητες που ενέχουν την πιθανότητα «ανακάλυψης», δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για αναθεώρηση της θέσης από την οποία ξεκινά μια διερεύνηση. Το όφελος είναι ακόμη μεγαλύτερο, όταν η συλλογή δεδομένων γίνεται με την εφαρμογή όσο το δυνατόν περισσότερων προοπτικών, χωρίς μονόπλευρη εξέταση των θεμάτων (Kleining & Witt, 2000).

Σχήμα 1: Δραστηριότητες που αναπτύσσουν την ενσυναίσθηση στην Κοινωνική Εργασία

<p>1. Συνεργασία σε Ομάδες</p> <p><i>Ενσυναίσθηματική ομιλία και ακρόαση</i> <i>Αντίληψη υποκειμενικότητας και διαφορετικών οπτικών γωνιών</i> <i>Αναγνώριση συναισθηματικών καταστάσεων του Εαυτού / του Άλλου</i></p>
<p>2. Αναστοχασμός</p> <p><i>Διαλεύκανση / συζήτηση ενδόμυχων φόβων, άγχους, συγκρούσεων</i></p>
<p>3. Ερευνητική Δραστηριότητα</p> <p><i>«Ανακάλυψη» - Αναθεώρηση Υποθέσεων</i> <i>Εφαρμογή Ποικίλων Οπτικών Γωνιών</i></p>

Η σημερινή ποικιλία επαγγελματικών πλαισίων και συσχετίσεων με άλλους επιστήμονες, ασφαλώς καθιστά το έργο του κοινωνικού λειτουργού περισσότερο απαιτητικό. Είναι όμως πλέον εποχή, με τις αυξημένες δυνατότητες που παρέχονται σε σχέση με το παρελθόν, κυρίως δυνατότητες για καλύτερη εκπαίδευση, να αισθανθεί ασφαλέστερος στο ρόλο του και να προχωρήσει, από το διοικητικό του χαρακτηρισμό μέσα στις υπηρεσίες, σε έναν περισσότερο εξειδικευμένο ρόλο: Ανεξαρτήτως του πλαισίου του, ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να λειτουργεί με τον «εξυπηρετούμενο» - «πελάτη» κατανοώντας το θέμα του και τις υποκειμενικές του ερμηνείες γύρω από αυτό. Από αυτήν την άποψη, ο κοινωνικός λειτουργός δεν θα πρέπει να αισθάνεται παγιδευμένος και ανασφαλής μέσα στο ρόλο του και τις επιταγές για άσκηση εξουσίας προς τον πελάτη, την ευθύνη του οποίου αναλαμβάνει. Η απομάκρυνση από τον τυπικό, εξουσιαστικό και αποστασιοποιημένο - κριτικό του ρόλο, ενέχει την πιθανότητα αύξησης τόσο της αποδοχής του από τον πελάτη, όσο και της ασφάλειας και αυτοσυνειδησίας του ίδιου - και βέβαια όχι τον κίνδυνο απώλειας του κύρους του και της ταυτότητάς του. Η εκπαίδευση και πρακτική κατάρτιση σε ενσυναίσθηματικές δεξιότητες αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσσον

- Anderson, J. & Ricci, M. (1995). *Society and Social Science*. Walton Hall, The Open University Press.
- Barnes, P. & Bancroft, D. (1995). «Issues and Applications». In P. Barnes (Ed.), *Personal, Social and Emotional Development of Children*. Massachusetts: Blackwell.
- Basch, M.F. (1983). «Empathetic Understanding: A Review of the Concept and Some Theoretical Considerations». *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 31, pp. 101-26.
- Cotton, K. (1992). *Developing Empathy in Children and Youth*. School Improvement Research Series (SIRS), N.W. Regional Educational Laboratory.
- Glover, N. (1998). «Know Thyself: The Importance of Understanding Yourself in the Social Work Role», *The Social Work Student*, Issue 1, Feb. 1998, at [<http://www.uclan.ac.uk/facs/health/socwork/swonweb/journal/issue1/glover.htm>].
- Healy, K. (2000). *Social Work Practices: Contemporary Perspectives on Change*. London: Sage.
- Kelly, G.A. (1980). «A Psychology of the Optimal Man». In A.W. Landfield & L.M. Leither (Eds.), *Personal Construct Psychology: Psychotherapy and Personality*. N.Y.: Wiley.
- Kleining, G. & Witt, H. (2000). «The Qualitative Heuristic Approach: A Methodology for Discovery in the Social Sciences. Rediscovering the Method of Introspection as an Example». *Qualitative Social Research*, 1(1), Jan. 2000 (On-line Journal).
- Mercola, J. (2001). «Empathy and Warmth in Doctor-Patient Relationships Can Be Potent Medicine». *Weekly Health Newsletter*, Issue 203, March 17, 2001.
- Miller, W. & Rollnick, S. (1991). *Motivational Interviewing. Preparing People to Change Addictive Behaviour*. N.Y.: Guilford Press.
- Palmer, B. (2001). *Helping People with Eating Disorders*. N.Y.: Wiley.
- Read, J. (2002). *Motivational Interviewing*, at [<http://www.uri.edu/departments/>].
- Simon, H.A. & Hayes, J.R. (1976). «The Understanding Process: Problem Isomorphs». *Cognitive Psychology*, 8, pp. 165-190.
- Social Work Image Campaign of Massachusetts (2002). *Professional Moving*, at [<http://www.socialworkimage.org>].

Ελληνική

- Anderson, R., Funnell, M., Carlson, A., Saleh-Statin, N., Cradock, S. & Skinner, T.C. (2000). «Διευκολύνοντας την Αυτοδιαχείριση της Θεραπείας του Διαβήτη, μέσω της Προσωπικής Ενδυνάμωσης των Ασθενών». Στο F.J. Snoek & T.C. Skinner (Eds.) *Διαβήτης: Ψυχολογία και Φροντίδα*. Παρισιάνου, Αθήνα.
- Davies, M.J. & Adams, H.E. (1999). «Θεωρητικά Μοντέλα στην Κλινική Ψυχολογία». Α. Καλαντζή - Αζίζι & Φ. Αναγνωστόπουλος (Επιμ. Έκδ.), *Εισαγωγή στην Κλινική Ψυχολογία*. Ελληνικά Γράμματα.
- Guerney, B.G. (1996). *Βελτίωση Σχέσεων*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Κασιμάτ, Κ. (1988). Εισαγωγή στο *Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής: Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η Ελληνική Εμπειρία*. Gutenberg, Αθήνα.

- Μαγριπλής, Δ.Γ. (2001). Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις του Θανάτου και της Ζωής. *Κοινωνική Εργασία*, τ. 64, σσ. 199-207.
- Μουσούρου, Λ.Μ. (1998). «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία». Στο *Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής: Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η Ελληνική Εμπειρία*. Gutenberg, Αθήνα.
- Πανουσοπούλου, Κ. (1983). *33 Χρόνια Κοινωνική Λειτουργός*. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
- Ποταμιάνος, Γ.Α. (1999). *Θεωρίες Προσωπικότητας και Κλινική Πρακτική*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ρήγα, Α.Β. (1997). *Μαρία Τ. Ιστορία Ζωής. Ψυχοβιογραφική Προσέγγιση*. Μαυρομάτη, Αθήνα.
- Snoek, S.J. & Skinner, T.C. (2002). *Διαθήτης: Ψυχολογία και Φροντίδα*. Επιστ. Εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδου, Σ. (2002). Εισαγωγή Ελληνικής Έκδοσης στο S.J. Snoek & T.C. Skinner, ό.π., σσ. xix - xxiii.